

धडपडणारा श्याम

साने गुरुजी

रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रीब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,

शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

ajabpublications@gmail.com

B84

धडपडणारा श्याम : साने गुरुजी

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
riyapublications@gmail.com

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रीब्युटर्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
ajabpublications@gmail.com

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

जयंती प्रिंटरी

आवृत्ती

१५ ऑगस्ट, २०११

किंमत

रुपये २००/-

धडपडणारा श्याम

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

अनुक्रमणिका

१. ना ओळखीचा, ना प्रेमाचा	७
२. ज्ञानाचा आरंभ नम्रता	२०
३. 'ॐ भवति भिक्षान्देही'	३८
४. जिथे तिथे माय असे उभीच	५१
५. पुणे : आले ... गेले	७४
६. माझे अमृतरसायन	९३
७. सुंदर तुझी मूर्ती	९९
८. वाडीची यात्रा	१०५
९. माझे वेडेपण	११६
१०. शाळा माउलीच्या मांडीवर	१२३
११. पुन्हा आईजवळ	१२९
१२. आईची शेवटची भेट	१३५
१३. सात-आठ दिवस मुंबईत	१४३
१४. महापुरुषाचे महाप्रस्थान	१५१
१५. जवळ असून दूर	१५९
१६. पोटोबाची उपासना	१६८
१७. प्रेम द्यावे नि घ्यावे	१७५
१८. खोलपोटी मंडळी	१८६
१९. पोटाची फसवणूक	१९१
२०. खरा मातृभक्त	२००

ना ओळखीचा, ना प्रेमाचा

मी रहिमतपूर स्टेशनवर उतरलो. अगदी सकाळची वेळ होती. औंध गाव स्टेशनपासून सात कोस होता. दापोलीस असताना सहा कोस चालून माझ्या पालगडला मी शनिवार-रविवारी जात असे. चालण्याची मला सवय होती; परंतु माझ्याबरोबर सामान होते. पुस्तकांनी व वह्यांनी भरलेली ट्रंक होती, वळकटी होती, करंडी होती. एवढे सामान घेऊन मी थोडाच चालत गेलो असतो!

त्या वेळेस मोटारींचा, लॉन्ग्यांचा फारसा सुळसुळाट झाला नव्हता. टपालासाठी औंध सरकारने घोड्याची व्हिक्टोरिया ठेवली होती. ती रोज येत असे, जात असे. वाटेत घोडे बदलीत असावेत, असे आठवते. स्टेशनवर टांगेही फारसे नव्हते. बैलगाड्या होत्या. शेवटी मी एक बैलगाडी ठरवली. गाडीत सामान ठेवले. बैलगाडी निघाली.

माझ्या मनात कितीतरी विचार येत होते. औंधला माझे कसे काय जमेल, ह्यांची चिंता राहून राहून मनाला कष्टी करीत होती. माझ्या घरच्या सर्व मंडळींची आठवण येऊन डोळे भरून येत होते. गाडीवानाने मध्येच गाडी थांबवून निंबाचे दांतण तोडून घेतले. तो प्रकार मला अपरिचित होता. राखुंडीने दात घासण्याचा एकच प्रकार मला कोकणात माहीत होता.

मी त्या गाडीवानास विचारले, "हे काय करता तुम्ही?"

तो म्हणाला, "दांतण करीत आहे. निंबाची काडी, बाभळीची काडी, आंब्याची काडी, तरवडाची काडी, कसलीही चालते. सगळ्यात बाभळीचं दांतण उत्तम. निंबाच्या दांतणाने दात स्वच्छ होतातच. शिवाय घसाही स्वच्छ राहतो."

मी म्हटले, "कडू नाही का लागत?"

तो म्हणाला, "आम्हाला सवय आहे. इकडे खेड्यापाड्यांत तुम्हाला हा प्रकार सर्वत्र आढळेल."

मी म्हटले, 'आमच्या कोकणात ही झाडं होतच नाहीत. समुद्राची हवा ह्या झाडांना मानवत नसेल. गुढीपाडव्याच्या दिवशी निंबाची चार पानं दुरून दुरून आणावी लागतात. एखाद्याच्या बागेत मुद्दाम ते झाड लावलेलं असतं; परंतु ते फार वाढत नाही. इकडे कसे त्याचे प्रचंड वृक्ष झाले आहेत!'

तो गाडीवान म्हणाला, "तुम्ही कोकणात राहता वाटतं? इकडं कुठे जाता?"

मी म्हटले, "औंधला शिकायला जात आहे."

गाडीवानाने विचारले, "तुमचं गाव कुठं आहे?"

मी सांगितले, "खेड... चिपळूणच्या बाजूस, चिपळूणपासून बारा कोस आहे."

गाडीवान म्हणाला, "साताऱ्याहून चिपळूणला माल घेऊन शेकडो गाड्या जातात. तुम्ही मुंबईहून आला वाटतं?"

मी म्हटले, "हो."

गाडीवानाने विचारले, "औंधला तुमचा सगासोयरा असेल?"

मी म्हटले, "माझ्याच बरोबरीचा एक मित्र आहे. त्याच्या आधाराने जातोय."

गाडीवान म्हणाला, "तुमचे आईबाप तुम्हाला इतकं लांब कसं पाठवतात? तुम्ही बामणानींच राजांनो विद्या करावी."

मी म्हटले, "जरूर पडली, म्हणजे सर्वांना सर्व काही करता येतं."

गाडीवानाने विचारले, "तुम्हाला देऊ का दातण काढून?"

मी म्हटले, "दे."

गाडीवानाने गाडी थांबविली. एक सुंदरसे दांतण त्याने मला आणून दिले.

मी म्हटले, "गाडी चालू दे. मी दांतण करीत पायीच येतो. पायही मोकळे होतील."

गाडी पुढे निघाली. मी रस्त्याने चाललो. आजूबाजूची सृष्टी पाहात होतो. देशावरची हवा खात होतो. सकाळचा वारा उत्साहप्रद होता. कोठेतरी पाऊस पडलेला असावा. मृग नक्षत्र सुरू झाले होते. वारा थंडगार होता. माझ्या पायांतील वहाणा कुरकुर वाजत होत्या. आमच्या पालगड गावातील पंड्या चांभाराने त्या दिल्या होत्या. पंड्या चांभाराचा व आमचा फार घोरोबा. आमच्या घराण्यातील अनेकांचे पाय पंड्या चांभाराने सांभाळले; परंतु आम्ही त्याला काय दिले? आमचे पाय कृतज्ञ होते का कृतघ्न होते?

त्या निंबाच्या काडीने मला नीट दातण करणे जमेना. शेवटी ते मी टाकून दिले. मी तसाच निघालो. उतार होता. गाडी दूर गेली होती. माझ्या मनात अनेक शंका येऊ लागल्या. मल्हारपेठ वगैरे इकडेच कऱ्हाडच्या बाजूला आहे, असे आम्ही लहानपणी ऐकले होते. दापोलीच्या शाळेत एखादे वेळेस एखादे शिक्षक एखाद्या खोडकर मुलाला म्हणायचे, 'तुम्ही मल्हारपेठेत पाठवण्यालायक आहात!' त्याची मला आठवण झाली. माझे सामान घेऊन गाडीवान पळून तर नाही जाणार, असे मनात आले; परंतु सामान तरी असे काय होते? ट्रंकेत पुस्तके व वह्या. एक करंडी होती. तिच्यात फळे व फराळाचा डबा आणि घोंगडी गोधडीची वळकटी. ट्रंकेत पैसे थोडेच होते? मी झपझप पावले टाकीत चाललो. उताराच्या शेवटी गाडीवानाने गाडी थांबविली होती.

"बसा आता गाडीत," तो म्हणाला.

मी गाडीत बसलो. मला झोप येऊ लागली. शेवटी मी निजलो. मला गाढ झोप लागली. अत्यंत झोपेच्या वेळी कसलाही अडथळा माणसाला होत नाही. वाटेल त्या परिस्थितीत जी झोप येते, तीच खरीखुरी झोप.

दहा वाजून गेले असतील. गाडीत ऊन येत होते. तथापि मी निद्रीतच होतो. एके ठिकाणी गाडी थांबली. तेथे विहीर होती. गाडीवानाने मला हाक मारली. मी जागा झालो.

"फराळ करा, दशमी भाकर खा." तो म्हणाला.

मी खाली उतरलो. माझा तांब्या बाहेर काढला. चूळ भरली. पाय धुतले. झाडाच्या छायेत मी दशमी खाऊ लागलो. त्या गाडीवानानेही भाकरी सोडली. माझ्यातील बटाट्याची भाजी मी त्याला दिली.

“तुम्हाला कांदा हवा का? लसणीची चटणीही घ्या हवी तर. तुम्हाला चालत असेल तर घ्या.” तो म्हणाला.

मला लहानपणीची घरच्या शिक्षेची आठवण झाली. आमच्या बंगल्यात अमृतशेठ मारवाडी राहात असत. त्यांच्या पत्नीचे नाव रामप्यारी. रामप्यारीकडे एकदा मी डाळ-रोटी खाल्ली होती. रामप्यारीने मला प्रेमाने दिली होती. पाच-सहा वर्षांचा मी होतो; परंतु मला त्याबद्दल अडुळशाच्या काठीचा खरपूस मार खावा लागला होता!

माझा गाडीवान तर कुणबी होता. त्याच्याजवळची का चटणी घेऊ? परंतु मी घेतली. त्याच्याजवळचा कांदाही घेतला. माझ्याजवळ हा भेदभाव जन्मजातच नाही. भाजी-भाकर कोणीही मला देवो, मला ती पवित्रच वाटते. मांस-मच्छी नसले म्हणजे झाले. माझी ही पूर्वजन्माची पुण्याई आहे.

निरनिराळ्या जातींबद्दल, निरनिराळ्या धर्मांबद्दल सहानुभूती व प्रेम मी ह्या जन्मात शिकलेलो नाही. माझ्या रक्तातच तो गुण आहे. हा माझा गुणच काहींना दोष वाटतो. ही माझी पुण्याई त्यांना पापाची शिंदोरी वाटते; परंतु माझी ही कमाई मी गमावणार नाही. मी तिची वाढच करीन. सर्वांबद्दल सहानुभूती मला ज्या दिवशी वाटेल; त्या दिवशी मी कृतार्थ होईन.

प्रत्येकाच्या मनात कृतज्ञता असते. गाडीवानाने माझी भाजी घेतली. त्यालाही मग मला द्यावे असे नाही का वाटणार? मी त्याच्याजवळून घेण्यासारखी वस्तूही जर घेतली नसती, तर त्याच्या हृदयाला नसते का दुःख झाले? त्याने माझी भाजी नाकारली असती तर मला नसते का वाईट वाटले?

आपल्या खानदेशात एदलाबाद पेठ्यात अंतुली वगैरे गावे आहेत. त्या अंतुलीला मी एकदा गेलो होतो. त्या गावात जे वडार वगैरे लोक आहेत, ते ब्राह्मणांकडचे खात नाहीत. ते ब्राह्मणाला कमी मानतात! ते ऐकून मला आश्चर्य वाटले; परंतु आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. जो स्वतःला श्रेष्ठ समजून दुसऱ्याला तुच्छ लेखतो, त्याला त्याचा मोबदला आज ना उद्या मिळाल्याशिवाय कसा राहील? जे आपण पेरतो, त्याची फळे भोगल्यावाचून सुटका नाही.

ती लसणीची चटणी तिखट लागत होती. तिच्यात भरपूर खोबरे वगैरे थोडेच घातलेले होते? ती गरिबाकडची चटणी होती. ती तिखट होती; परंतु मी गोड मानून खात होतो. हाय-हसुद्धा मी केले नाही.

मी शेवटी करंडीतले अंजीर खाल्ले. गाडीवानासही दोन दिले. हात, तोंड वगैरे धुऊन आम्ही निघालो. गाडी जोरात सुरू झाली. मोठा घाट होता. उतार होता. दोहोकडे दाट झाडी होती. जरा भीषण व गंभीर देखावा होता.

“इथे दरोडे पडतात. रात्रीच्या वेळी गाड्या लुटतात,” गाडीवान म्हणाला.

“जागा भयंकरच आहे.” मी म्हटले.

“दिवसा तसं काही भय नसतं.” तो म्हणाला.

मी चोहोबाजूस पाहात होतो. घाट संपला. पुढे एका ठिकाणी पीर होता.

“इथे भुताटकी होते.” तो गाडीवान म्हणाला.

“खोटं आहे.” मी म्हणालो.

“लोक सांगतात.” तो म्हणाला.

“आपण औंधला कधी पोचू?” मी विचारले.

“दोन तरी वाजतील.” तो म्हणाला.

“मला अगदी गावात घेऊन जा. मी नवीन आहे.” मी म्हटले.

“तुम्ही काळजी नका करू. तुमच्या घराचा शोध लावू.” तो म्हणाला.

मी पुन्हा जरा झोपलो. औंध जवळजवळ येत होते. औंधची टेकडी दिसू लागली. टेकडीवरचे यमाईचे देऊळ दिसू लागले.

“उठा, औंध आलं.” गाडीवान म्हणाला.

मी एकदम उठलो.

“कुठे आहे?” मी विचारलं.

“ती पाहा टेकडी. तिथे यमाईचं देऊळ आहे. आलंच आता औंध. औंधच्या महाराजांचं हे दैवत आहे.” तो म्हणाला.

गाडीवानाने यमाईला हात जोडले. मीही वंदन केले.

मी वंदन केले; परंतु माझ्या डोक्याला टोपी नव्हती. मी माझी टोपी पाहू लागलो. माझी टोपी सापडेना. कोठे गेली माझी टोपी? सारी गाडी शोधली; परंतु ती गाडीत नव्हतीच, तर कोठून दिसणार?

“पडली वाटतं बहुधा.” गाडीवान दुःखाने म्हणाला.

“माझ्या हातात होती! झोपेत हातामध्ये थोडीच राहाणार? गेली, पडली.” मी म्हटले.

माझे तोंड एकदम उतरले. तो मला अपशकुन वाटला. गाडीवानासही जरा बरे वाटले नाही. औंधला मी प्रथमच आलेला. सर्व आप्तेष्टांस सोडून दूर आलेला. मोठ्या आशेने, आकांक्षेने आलेला; परंतु आरंभीच जणू नाट लागला! डोक्यावर टोपी असणे म्हणजे मंगल व टोपी नसणे म्हणजे अमंगल! काय हे संस्कार! आपल्या जीवनावर असल्या सारहीन वस्तूंचा व चिन्हांचा केवढा परिणाम होत असतो! मांगल्य, अमांगल्य टोपीत का आहे? ते आपल्या हृदयात आहे, विचारात आहे, कृतीत आहे.

इंग्लंडवर स्वारी करणारा वुइल्यम किनाऱ्यावर उतरताना पडला. त्याच्या सैनिकांस तो अपशकुन वाटला, परंतु वुइल्यम काय म्हणाला? 'हे पाहा, इंग्लंड माझ्या हातात आलं आहे. हे मी आता कधीतरी सोडीन का?' असे वीरोचित उद्गार त्याच्या तोंडातून बाहेर पडले.

बाहेरची सारी सृष्टी मनुष्याच्या हृदयावर, बुद्धीवर पदोपदी परिणाम करू पाहता असते. आकाशात ढग येतात, मनुष्यही खिन्न होतो. "आज दुर्दिन आहे" असे तो आंबट तोंड करून म्हणतो. उकाडा फार होत असला, म्हणजे माणसाचा जीवही गुदमरतो. बाहेरची वादळे पाहून त्याच्या मनातही वादळे उत्पन्न होत असतात. बाहेरचे हास्य पाहून तो हसतो. बाहेरचे रडे पाहून तो रडतो. डोक्यावर पागोटे असले, म्हणजे त्याला शुभ वाटते. कोणी बोडका आला, तर त्याला अशुभ वाटते. केवढी ही गुलामगिरी आहे! बाहेर कसलीही परिस्थिती असो, तिच्यावर स्वार होण्यासाठी धडपडणे, हे मानवी आत्म्याचे जन्मसिद्ध कर्म आहे. कसले शुभ नि कसले अशुभ! शुभाशुभांचा जन्मदाता मी आहे. मी मानले तर हे शुभ आहे. मी मानले तर हे अशुभ आहे. मी मानले तर हे दुःख आहे. नाही तर हे सुख आहे. पाव्हारीबाबांना साप चावला. ते म्हणाले, 'प्रियकर चुंबून गेला!' राणाजीने दिलेला विषाचा पेला मीरेला अमृताप्रमाणे वाटला!

परिस्थिती की माझी चित्शक्ती? शेवटी माझी चित्शक्तीच विजयी झाली पाहिजे. मी मृत्यूतून अमृतत्व निर्माण करीन. मातीतून अमरावती घडवीन. अंधकारातून प्रकाश प्रगटवीन. जगातील सर्व महान विभूतींनी हे महान सत्य जीवनात अनुभविले आहे. त्यांचा आत्मा कधीही कशानेही चिरडला गेला नाही. कृष्णाच्या अंगावर भगदत्ताने जोराने, रागारागाने अंकुश फेकून मारला; परंतु त्या अंकुशाचे काय झाले? श्रीकृष्णाच्या वक्षःस्थळावर त्या अंकुशाची वैजयंती माळ झाली!

ह्याचा अर्थ काय? श्रीकृष्णाला का लागले नाही? त्याच्या छातीतून का भळाभळा रक्त आले नाही? रक्त बाहेर आले, प्रहार झाला; परंतु तो प्रहार श्रीकृष्णांना फुलांप्रमाणे सुखस्पर्श झाला! ध्येयासाठी धडपणाऱ्या जिवाला सारे आघात, सारे प्रहार, सारे कटू अनुभव, म्हणजे मंगल-मधुर पूजाच वाटत असते. ती महादेवाची महापूजा असते.

लोकमान्यांना आठ साली अटक झाली. त्यांच्या स्नेह्यांना अपरंपार दुःख झाले. त्यांना चैन पडेना; परंतु रात्रीच्या वेळी त्यांना भेटण्यासाठी गेलेल्या स्नेह्यांना लोकमान्य कोणत्या स्थितीत दिसले? तो महापुरुष शांत झोपला होता. 'शांताकारं भुजगशयनम्' महापुरुष सहस्र फणांच्या सर्पांवरही शांत पडतो. बाणांच्या शय्येवर भीष्म सुख-संवाद करीत पडून राहतात! महात्माजींना पूज्य विनोबाजींच्या बंधूंनी एकदा विचारले, 'लोक तुमच्यावर वाटेल ती टीका करतात. तुम्हाला काय वाटतं?' ते म्हणाले, 'हृदयात जिवा-शिवाचे संगीत अखंड सुरूच आहे. लेशही शांती अंतरीची ढळत नाही. वरती हजारो लाटा उसळत असतात; परंतु खाली, आत, अंतरी, अनंत सागर शांत, गंभीर असतो. आकाशात वादळे येतात, जातात; कधी पौर्णिमा तर कधी अमावास्या; परंतु आकाश निळे निळे, पाठीमागे अभंग, निर्लेप असे असते.

अशी ही आत्म्याची स्वयंभू महान शक्ती आहे; परंतु संस्कारांनी, भ्रामक कल्पनांनी ही दिव्य शक्ती आपण मारत असतो. अमुक पक्षी ओरडला, अमुक पशू रडला, अमुक प्राणी आडवा गेला की, आमच्या आत्म्याचे सामर्थ्य लगेच खच्ची होते. कोणाची रिकामी घागर पाहिली, की आमचे सामर्थ्य रिते होते! भरलेला उदक-कुंभ पाहिला, म्हणजे आत्म्यात सामर्थ्य भरते! असल्या बाहेरच्या रिकाम्या व भरलेल्या मडक्यावर का माझे सामर्थ्य अवलंबून आहे? मग मीही एक मडकेच आहे म्हणायचे!

मित्रांनो, आपल्या समाजातून हा सारा प्रकार झाडून, फेकून दिला पाहिजे. स्वतःचे सामर्थ्य, स्वतःचा आशावाद, स्वतःची दिव्यता, स्वतःचा ध्येयवाद, स्वतःच्या आकांक्षा; ह्यांना आपण आपल्याच भ्रामक कल्पनांनी पुरून टाकू नये. आपण ध्येयनिष्ठेने झगडत राहिले पाहिजे. मरणाला शरण न जाता जरी मरण आले तरी ते मरण नव्हे; ते जीवनच होय. मरण तेव्हाच मारते, जेव्हा ते मला रडवते. मला विवश करते, मला दुबळे करते. ज्या मरणाला मी हसत मिठी मारली, त्या मरणाने मला न मारता, ते मरणच मी मारले, असा त्याचा स्वच्छ अर्थ आहे!